

Bán Gergely Károly

**Mezei Milán–Szendrei Ákos–Vékonyné Kovács Gabriella:
Berettyóújfalu és Berettyószentmárton 19. századi társadalomtörténeti kérdései –
Tanulmányok és források¹**

A Bihari Múzeum 2023-ban indította útjára a *Fejezetek Berettyóújfalu történetéből* c. sorozatot, amelynek célja Berettyóújfalu történetének új szemszögből való komplex, részletes, forrásalapú feldolgozása. Valamint a sorozat nem titkolt célja, hogy a korábbi településtörténeti munká(ka)t felfrissítse és részben kiegészítse a modern történetírás eszköztárának felhasználásával. A sorozat dinamikáját jól jelzi, hogy közel egy év leforgása alatt ez már a harmadik önálló kötet a sorban. Az első két kötet egyértelműen Berettyóújfalu történetének egy-egy korszakát dolgozza fel, részben monografikus formában, amely során a korábbi megközelítésekhez képest új látószögeket, új szemléletmódokat, illetve korábban nem, vagy csak részben ismert forrásokat alkalmaznak a szerzők.

Az első kötet szerzőpárosa (Bocsi Zsófia–Gulyás László Szabolcs, Berettyóújfalu településtörténete a középkorban. *Fejezetek Berettyóújfalu történetéből* 1. Berettyóújfalu, 2023.) egy viszonylag széles forrásbázison alapuló, a korábbi eredményekhez kritikus módon viszonyuló monográfiában dolgozza fel a település középkorát, felhasználva korábban nem ismert régészeti leleteket is.

A második kötet – több korszakot ugorva – folytatja a sorozat kitűzött célját, és Berettyóújfalu szocialista iparosítását dolgozza fel egészen a jogi értelemben vett várossá nyilvánításáig (Husvéth András–Kovács Gergely–Szikla Gergő, Az iparosított faluváros. Berettyóújfalu szovjetizálásától a várossá válásáig 1944–1979. *Fejezetek Berettyóújfalu történetéből* 2. Berettyóújfalu, 2024.). A második kötetnek már nem volt célja a fenti korszak egészét feldolgozni monografikus formában, sokkalta inkább azon témákra helyezte a súlypontot a szerzőhármas, amelyek a korábbi 1981-es településtörténeti munkában nem kaptak/kaphattak kellő figyelmet. Gondolok itt a zsidóság sorsára a második világháború alatt, az 1956-os forradalom helyi eseményeire, a társadalom, az ipar és a mezőgazdaság szocialista átalakulására, vagy a várossá válás hosszú folyamatára.

Ebbe a sorba illeszkedik jelen recenzált mű is, amely jellegében már inkább egy tanulmánykötet jegyeit hordozza, eltérően a sorozat korábbi munkáitól. A szerzők nem is vállalkoztak a korszakot részletesen átfogó monográfia megírására, inkább a 19. század kevésbé kutatott aspektusait helyezték hely- és társadalomtörténeti fókuszpontba.

Az első szerkezeti egység három tanulmányból áll. A kötet nyitó tanulmányának szerzője Mezei Milán, aki *A berettyóújfalui zsidó közösség kialakulásának története. Demográfiai viszonyok a 19. század közepéig (1746–1849)* című munkájában tárja fel a hitközség kialakulásának történetét és demográfiai jellemzőit. Bár a szerző nem tünteti fel a címben, de igazából Berettyószentmárton izraelita gyülekezetét is görcső alá veszi. Mezei Milán munkája során kísérletet tesz egy eddig kevésbé feldolgozott téma alapkőveinek letételére. Arra vállalkozik, hogy a helyi zsidó közösség kialakulását tárja elénk, a további célkitűzések

¹ Mezei Milán–Szendrei Ákos–Vékonyné Kovács Gabriella: Berettyóújfalu és Berettyószentmárton 19. századi társadalomtörténeti kérdései – Tanulmányok és források. Szerk.: Török Péter. (*Fejezetek Berettyóújfalu történetéből* 3.) Berettyó Kulturális Központ, Berettyóújfalu, 2024. 255 oldal.

között találjuk még a két település hitközségének demográfiai változásait is a vizsgált periódusban. A tanulmány első felében részletesen taglalja a két sárréti település mózeshitű közösségének formálódását a rendelkezésre álló források alapján. Mezei – főként zsidó-összeírások – alapján próbálja elhelyezni a település izraelita közösségét a térségben. Visszont felhívja a figyelmet, hogy igen eltérőek a hitfelekezetre vonatkozó korabeli összeírások adatai, egyben állást foglal az adatok bizonytalansága mellett is. A szerző munkája során alapvetően a 19. század első felében keletkezett összeírásokra hagyatkozik, és azok alapján tesz megállapításokat a demográfiai folyamatokra. Összesen tizenegy időmetszet lélekszámadatait gyűjtötte össze és rendezte adatbázisba. Mezei kiemeli, hogy a két település izraelita felekezeti lakossága a vizsgált időszakban (1798–1846) erősen ingadozott. Berettyóújfalu esetében három csúcspont is kirajzolódott, az egyik az 1821-es és 1827-es esztendő, a másik az 1840-es esztendő, amelyeket egy csökkenő-növekvő periódus köt össze. Berettyószentmárton vonatkozásában némileg másképp alakultak ezen folyamatok. Itt három csúcspont emelkedik ki: 1821, 1839 és 1842/43. Ezen a ponton az olvasónak lehet egyfajta hiányérzete, mivel a szerző az okokat nem próbálja feltárni, illetve a kapott eredményeket sem helyezi el regionális vagy országos viszonylatokban. Mezei Milán munkája egy eddig kevésbé feldolgozott témát érint Berettyóújfalu és Berettyószentmárton vonatkozásában, amely további utakat nyithat meg a két település helytörténeti kutatásaiban.

Végezetül a tanulmány kapcsán kiemelendő, hogy a szövegtörzsben három táblázat és két diagram található, valamint a dolgozathoz tartozó függelékben összesen hat melléklet tartalmazza a különféle zsidóösszeírások adatait táblázatos formában, ezek elősegítik a leírtak értelmezését és az adatok visszakereshetőségét, hozzájárulva a tanulmány tudományos alaposságához.

Szendrei Ákos első tanulmányának, *Az 1848–49-es berettyóújfalu és berettyószentmártoni nemzetőrösszeírások társadalomtörténeti vonatkozásai* fő célja a nemzetőr-összeírások mint társadalomtörténeti források lokális aspektusainak vizsgálata Berettyóújfalu és Berettyószentmárton vonatkozásában. A négy szerkezeti egységből álló tanulmány jól strukturált és egyben jól követhető az olvasó számára.

A szerző az első részben bemutatja a források ellentmondásait, kiemelve, hogy a vizsgálatba bevont források (6) eltérő nemzetőr-létszámokról számolnak be közel egy időszakból. Szendrei összesen négy tényezőre vezeti vissza a kapott anomáliát. Fő tényezők között említi az izraelita felekezeti nemzetőri szolgálatban való részvételét és az ezzel szoros kapcsolatban lévő általános ellenszenvet. Továbbá az önkéntesek létszámingadozását, az összeírás pillanatában kivezényelt nemzetőröket, illetve az emberveszteségből adódó lélekszámváltozásokat említi még a szerző.

A második részben az épített adatbázis jellegzetességeit emeli ki Szendrei Ákos. Többek között a fenti módszertani problémára azt a megoldást alkalmazza, hogy egyszerre használja fel ezen nemzetőr-összeírások adatait és egy összevont adatbázisba rögzíti az adatokat. Tehát egy egységes struktúrába helyezi a külön-külön nehezen értelmezhető és felhasználható nemzetőr-összeírások információit. Bár kiemeli, hogy az egységesített fejléccel ellátott adatbázis bizonyos cellái nem minden esetben tartalmaznak adatot, de a vizsgálat szempontjából jónak titulálja ezen megoldását, mivel így nem történik adatvesztés.

A következő részben a szerző kontextusba helyezi a kapott eredményeket a környező települések összeírásával, s megállapítja, hogy a vizsgált Sárréti járás lakosságához viszonyított nemzetőrlelétszáma az országos átlag fölött volt, amely egy kedvező anyagi-társadalmi helyzetre enged következtetni. Ami még ennél is hangsúlyosabban kirajzolódik Szendrei munkájából, hogy a megyei átlag jelentősen elmaradt a vizsgált járás nemzetőr arányához képest, ezáltal a Sárréti járás a megye egyik kiemelkedő szigete volt ebben az aspektusban. A járáson belül nominálisan Derecske (535 fő), Kaba (417 fő) és Mezőkeresztes (411 fő) adta a legtöbb nemzetőrt. Lakosságszámarányosan vizsgálva pedig Tépe (16,2%), Mezőkeresztes (15,2%) és Nagyrábé (13,9%) volt az első három település. A szerző kiemeli, hogy a nemzetőrállítás nem belső motiváción múltott, hanem a törvényben meghatározott életkori, társadalmi, anyagi és pénzügyi cenzusnak kellett megfelelni ahhoz, hogy valaki nemzetőr lehessen.

A negyedik részben Szendrei a nemzetőr-összeírások alapján több társadalomtörténeti következtetést von le. Például megállapítja, hogy Berettyóújfaluban körülbelül kétszáz, míg Berettyószentmártonban hozzávetőleg tizenöt család alkothatta a helyi elitet. Valamint a korosztályonkénti bontás lehetővé tette a nemzetőrséget alkotó lakosság korfájának vizsgálatát is. Nem meglepő módon a legszélesebb korcsoport a vizsgált térben a 31–40 éves (39%), illetve a 26–30 éves (23%) korosztály volt. Ezen túl a vizsgált két település felső társadalmi rétegének foglalkozási szerkezete is kirajzolódik a nemzetőrlisták segítségével. Végezetül a szerző kitér a nemzetőrök Berettyóújfalun belüli földrajzi elhelyezkedésére is, amely során megállapítja, hogy az őrséget adó lakosok alapvetően három jól behatárolt zónában éltek. Az első ilyen zóna a szűk városmag, amely a nemzetőrök körülbelül 60%-át adta. A második ilyen településrész a mai Völgyesség, ahonnan a nemzetőrök 20%-a került ki, végezetül pedig az úgynevezett Oláh-város, amelyet nevéből eltérően többnyire nem roma származásúak laktak, itt élt a helyi nemzetőrök 10%-a.

A tanulmány rávilágít arra, hogy a nemzetőr-összeírások a lokális társadalomtörténeti kutatásokban rendkívül értékes forráscsoportot alkothatnak a 19. század vonatkozásában. Továbbá Berettyóújfalu és Berettyószentmárton esettanulmánya rámutat, hogy a nemzetőrség nemcsak katonai, hanem szimbolikus jelentőséggel is bírt, tükrözve az adott közösség társadalmi és gazdasági viszonyait is. Úgy vélem, az ilyen és ehhez hasonló kutatások hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megértsük Magyarország 19. századi történelmének összetettségét és lokális sokszínűségét.

A kötet zárótanulmánya szintén Szendrei Ákos nevéhez fűződik, *A berettyóújfalui országgyűlési választókerületben 1848 és 1849 között mandátumot szerzett képviselők összehasonlító vizsgálata* c. munkája során a berettyóújfalui képviselők politikai és társadalmi sajátosságait elemzi, valamint az eredményeket összehasonlítja a környező települések, illetve az országos képviselői kar jellemzőivel.

A vizsgálat egy igen széles forrásbázison alapszik: összesen tíz választókerület tizenhat általános és hat időközi választásának eredményei lettek adatbázisba rendelve. Ezen túl Ilonszki Gabriella és kutatócsoportja által az országos adatok is a szerző rendelkezésére álltak az 1848 és 1849 közötti időszakból. A módszertani részben Szendrei először bemutatja a települést és a választókerületet az adott korszak viszonyrendszerében. Bár Berettyóújfalu jogilag nem vált várossá a polgárosodás korai szakaszában – erre csak 1879-ben került sor –, a szerző hangsúlyozza, hogy a település ennek ellenére meghatározó, bizonyos szempontból központi szerepet töltött be Debrecen és Nagyrábad között von-

záskörzetében. Ezt követően külön foglalkozik a választók társadalmi, demográfiai jellemzésével. A szerző azonban hangsúlyozza, hogy az adott kerület polgárosodási folyamatairól nem vonhatóak le kizárólagos következtetések, mivel a megválasztott képviselők a választókerület lakosságának egy szűk, felső rétegét fedték csak le.

Szendrei Ákos a vizsgált statisztikai adatok elemzése során megállapítja a korszak képviselőjének általános profilját, amely a következő: 49 éves, függetlenségi ellenzék tagja, helybéli származású, felmenői nemesek voltak, földbirtokkal rendelkezik, jogi végzettségű, korábban a helyi adminisztrációban dolgozott, illetve rokonságban áll egy másik helyi képviselővel. A szerző kiemeli, hogy az országos képtől csupán a pártállás (országos átlag: kormánypárt) és az életkor (országos átlag: 46 év) vonatkozásában mutatkozott eltérés a Berettyóújfalui Választókerületben. Ezen túl Szendrei egy kevésbé kutatott szálát is beemel munkájába, mégpedig a képviselők közötti rokoni kapcsolatot. A szerző hangsúlyozza, hogy a családi kapcsolatok meghatározó szerepet játszottak a Berettyóújfalui Választókerület életében. A vizsgált időszakban különösen három család tűnik ki rokoni hálózatauk révén: a Beóthy, az Ercsey és a Leszkay család. Szendrei Ákos ezzel a szállal, ha csak egy pillanatra is, de rávilágít egy lehetséges útra az egyre népszerűbb történeti hálózatkutatás vonatkozásában, rámutatva annak alkalmazhatóságára a vizsgált választókerületek társadalmi kapcsolatrendszerében.

Szendrei pártpreferencia-vizsgálata során kitűnik, hogy a berettyóújfalui kerületben alapvetően ellenzéki fölény mutatkozik, amely 1861-től 1892-ig, majd 1896-tól 1910-ig tartott. A köztes és az 1910–1918 közötti rövidebb időszakokban kormánypárti fölény volt jellemző. A szerző munkája során arra is rámutat, hogy a környező választókerületek többségében szintén ellenzéki fölény volt jellemző az adott időszakban. Olyannyira, hogy egy egybefüggő, politikailag polarizált régióról beszélhetünk, ahol a kormánypárton és az ellenzéki főerőkön túl más politikai csoportok nem tudtak mandátumot szerezni. Továbbá az is bizonyítást nyert, hogy az országos tendenciától eltérően (a helyi politikától a pártpolitika felé történt elmozdulás) Berettyóújfaluban és a környező választókerületekben nagyrészt a helyi politikai elit uralta a képviselő-választásokat (79%), amennyiben nem helyi politikus szerzett mandátumot, akkor a legjelentősebb ellenzéki párt első vonalából érkezett a képviselő.

A szerző elemzi többek között a képviselők társadalmi státuszát, iskolai végzettségét és foglalkozásszerkezetét, alapos képet nyújtva ezzel a korszak helyi politikai elitjének összetételéről és jellemzőiről. Szendrei kiemeli, hogy a választókerület képviselői között a nem nemesi származásúak aránya mindössze 4% volt, miközben ugyanez az arány a térségben 35%, országos szinten pedig megközelítőleg 50% körül mozgott a vizsgált időszakban. Szendrei Ákos ezt a jelenséget párhuzamba állítja a nemesség nagyfokú polgárosodásával. A foglalkozásszerkezet esetében kiemeli, hogy országos viszonylatban is igen magas volt a földbirtokosok (100%), jogászok (88%) és hivatalnokok (64%) aránya a berettyóújfalui körzetben. A szerző ezeket az eredményeket a nemesség és főnemesség magas arányával (földbirtokosok), a képviselői karrier alapvető eszköztárával és feladataival (jogi végzettség), valamint a hivatalnoki réteg nagyarányú jelenlétével magyarázza a két domináns politikai csoporton belül (kormánypárt és ellenzéki főerők). Szendrei Ákos vizsgálata során azt a következtést vonja le, hogy Berettyóújfalunál köztes állapotokat mutatott az országos képviselői palettán. Kijelenti, hogy alapvetően a helyi politikai elit nyerte el a mandátumok többségét, továbbá a feltárt körülmények általában illeszkedtek a környező választókerületekben tapasztalható trendekhez. A szerző a helyi sajátosságok

közé sorolja, hogy Berettyóújfaluban a helyi társadalmi és politikai kultúra modernizációja kezdetét vette, viszont csak korlátozottan tudta még érvényesíteni a lokális szerepét a vizsgált periódusban.

Összességében elmondható, hogy Szendrei Ákos jelen munkája során egy egyedi forráscsoport felhasználásával igyekszik helytörténeti, társadalomtörténeti és részben elitkutatást végezni Berettyóújfalu esetében. A dolgozat további erőssége, hogy valamennyi részeredményt igyekszik országos és regionális kontextusba helyezni, és ezeken a szinteken is értékelni azokat.

A második szerkezeti egység forrásközléseket tartalmaz, amely Vékonyné Kovács Gabriella aprólékos munkája révén látott napvilágot. Összesen hét forrás került közlésre táblázatos formában Berettyóújfalu és Berettyószentmárton vonatkozásában (ezek várhatóan elektronikusan is elérhetőek lesznek). 1. *Berettyóújfalu mezőváros összeírása, 1846.* 2. *A Sárréti járás nemzetőreinek névsora Berettyóújfalu, Berettyószentmárton, 1849.* 3. *A sárréti járás lovas nemzetőreinek névsora Berettyóújfalu, Berettyószentmárton, 1849.* 4. *Berettyóújfalu nemzetőreinek összeírása 1849 tavasza.* 5. *Berettyószentmárton nemzetőreinek összeírása 1849 tavasza.* 6. *Berettyóújfalu 1886. évi házjegyzéke.* 7. *Berettyóújfalu 1886. évi tanyajegyzéke.*

A forrásközlések nem csupán önálló szerkezeti egységet képeznek, hanem bizonyos esetekben segítséget nyújtanak a tanulmányok értelmezéséhez is. A forrásközlésen túl fontos adalékként találjuk a hozzájuk fűzött jegyzeteket, magyarázatokat, kiegészítéseket, amelyek nagyban hozzájárulnak a dokumentumok értelmezéséhez, egyben felhasználásához. Végezetül a közölt források további előnye, hogy egy részük összekapcsolható egyéb levéltári, illetve kataszteri felmérés során keletkezett dokumentumokkal.